

Miloš Krstić¹

Univerzitet u Nišu – Prirodno-matematički fakultet

Teorija racionalnog izbora i objašnjenje društvenih fenomena²

Apstrakt

Većina teoretičara vidi teoriju racionalnog izbora kao vrstu intencionalnog objašnjenja. Razmatrano iz ovog ugla, cilj teorije racionalnog izbora jeste da objasni kako socijalni fenomeni nastaju iz promišljene ili intencionalne težnje pojedinaca ka ličnom interesu. Međutim, nema razloga da se *a priori* veruje kako se svi socijalni fenomeni mogu, na kraju krajeva, objasniti kao produkt deliberativnog ili intencionalnog napora pojedinaca da maksimiziraju ličnu korisnost. U nekim situacijama pojedinac se može suočiti sa toliko restriktivnim ograničenjima da nema mogućnost da napravi izbor. Ako je cilj teorije racionalnog izbora da objasni kako ovi procesi nastaju iz promišljene ili intencionalne težnje pojedinaca ka ličnom interesu, teorija racionalnog izbora će malo ili nimalo doprineti razumevanju ovih procesa. Cilj ovog rada je da se objasne situacije u kojima teorija racionalnog izbora nije pogodna za razvoj intencionalnog objašnjenja i da se istaknu društvene pojave koje se ne mogu objasniti kao produkt intencionalnog ili deliberativnog napora ljudskih bića da maksimiziraju ličnu korisnost.

Ključne reči:

teorija racionalnog izbora, teorija igara, intencionalno objašnjenje, teorija korisnosti, Koksov model, kauzalna objašnjenja

¹ E-mail: krsticmilo3@gmail.com.

² Rad je realizovan u okviru projekta „Unapređene konkurentnosti javnog i privatnog sektora umrežavanjem kompetencija u procesu evropskih integracija Srbije“, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (evidencioni broj 170966), za period od 2011. do 2015. godine.

UVOD

Literatura koja odbacuje i potvrđuje teoriju racionalnog izbora je obimna i nastavlja da se širi. Diskusija o njenim prednostima ili nedostacima je postala (veliki) predmet interesovanja među društvenim i političkim teoretičarima. Veći deo ove debate nije dao rezultate, jer su mnogi autori doživeli neuspeh u interpretiranju teorije racionalnog izbora ili, pak, nisu napravili važan doprinos u nauci zbog prekomernog uvažavanja uloge teorije u objašnjenju društvenih fenomena.

Kao što je poznato, objašnjenja društvenih fenomena dele se na: uzročna, funkcionalna i intencionalna.³ Uzročna ukazuju na prethodne, anticedentne događaje ili situacije koje, zajedno sa nekom vrstom kauzalnog mehanizma, uzrokuju određenu pojavu. Kaže se da je neka pojava objašnjena ako se ukaže na njen uzrok, to jest ustanovi zakon po kojem ona nastaje. Funkcionalno objašnjenje interpretira društvenu pojavu teleološki (*teleologically*), pozivajući se na funkciju ili svrhu koju ima.⁴ Ukoliko su uspešna, funkcionalna objašnjenja bi mogla da budu poseban slučaj uzročnih objašnjenja, iako njihova osobenost zahteva da se zasebno sagledavaju.⁵ Intencionalna objašnjenja razmatraju društvenu pojavu kao fenomen koji, u krajnjoj liniji, nastaje iz intencionalnih stanja – želja i verovanja – socijalnih aktera.

Većina teoretičara vidi teoriju racionalnog izbora kao vrstu intencionalnog objašnjenja.⁶ Grubo govoreći, iz ovog ugla gledano, cilj teorije racionalnog izbora jeste da objasni kako socijalni fenomeni nastaju iz promišljene ili intencionalne težnje pojedinaca ka ličnom interesu.⁷ Ne tako često, teorija racionalnog izbora se vidi kao vrsta funkcionalnog objašnjenja.⁸ Gledano iz ovog

³ Videti: Jon Elster, *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge University Press, New York, 1979; Jon Elster, *Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science*, Cambridge University Press, New York, 1983.

⁴ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 238.

⁵ Videti: Robert Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, 1957; Arthur Stinchcombe, *Constructing Social Theories*, Harcourt Brace & World, New York, 1968; Jon Elster, *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge University Press, New York, 1979, str. 28–35.

⁶ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 238.

⁷ Za diskusiju videti: Philip Pettit, *The Common Mind: An Essay on Psychology, Society, and Politics*, Oxford University Press, New York, 1993, str. 264–282; Donald Green, Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, New Haven, 1994, str. 20–23; Turner Jonathan, *The Structure of Sociological Theory*, Wadsworth/Thomson Learning, Belmont, 2003.

⁸ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 238.

ugla, cilj teorije racionalnog izbora je da pokaže da li se određeni socijalni fenomeni mogu objasniti pomoću njihove korisnosti u rešavanju problema koji proizlaze iz težnje pojedinaca ka ličnom interesu.

Iako većina teoretičara vide teoriju racionalnog izbora bilo kao vrstu intencionalnog ili kao vrstu funkcionalnog objašnjenja, to ne bi trebalo da bude tako.⁹ Cilj ovog rada je da se objasne situacije u kojima teorija racionalnog izbora nije pogodna za konstruisanje intencionalnih objašnjenja, i da se istaknu društvene pojave koje se ne mogu objasniti kao produkt intencionalnog ili deliberativnog napora ljudi da maksimiziraju ličnu korisnost.

TEORIJA RACIONALNOG IZBORA KAO UZROČNO MODELIRANJE

Što se obično podrazumeva pod teorijom racionalnog izbora? Najjednostavniji i najbolji odgovor definiše teoriju racionalnog izbora kao pristup u izučavanju društvenih fenomena koji karakteriše mali skup metodoloških premisa. Reč je o tri ključne pretpostavke.¹⁰

Prva pretpostavka teorije racionalnog izbora je hipoteza o diskretnom svrshodnom akteru. Ova hipoteza tvrdi da u društvu egzistiraju diskretni svrshodni akteri sposobni da racionalno deluju. Ljudi su očigledni primeri diskretnih svrshodnih aktera. Ljudska bića su u stanju da razmotre nekoliko pravaca delovanja i da promišljeno odaberu i realizuju jedan ili više njih. Primetimo, ipak, šta pretpostavka o diskretnom svrshodnom akteru ne zahteva. Prvo, ona ne zahteva verovanje da su ljudska bića jedini mogući diskretni svrshodni akteri. Drugo, ne zahteva verovanje da ljudska bića uvek deluju racionalno, već da deluju racionalno u određenim situacijama (ograničena racionalnost). I treće, ona ne zahteva verovanje da akcije aktera nisu pod uticajem eksternih faktora, sve dok eksterni faktori dozvoljavaju akteru da bira.¹¹

Druga hipoteza teorije racionalnog izbora je pretpostavka teorije korisnosti. Pod veoma uopštenim uslovima, pretpostavka teorije korisnosti ukazuje da se izbori ili odluke aktera mogu razumeti kao pokušaj optimizacije matematičke

⁹ *Ibid.*, str. 239.

¹⁰ Videti: Jon Elster, „Rationality, Economy, and Society“, u: Stephen Turner (ed.), *The Cambridge Companion to Weber*, Cambridge University Press, New York, 2000, str. 21–41; Donald Green and Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, New Haven, 1994, str. 14–17.

¹¹ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 240.

funkcije. Bliže, ova pretpostavka tvrdi da možemo da očekujemo izbore ili odluke racionalnih agenata koji su se prilagodili ovim uslovima.¹² Odavde sledi da se svakom diskretnom svrsishodnom akteru može dodeliti određena funkcija cilja (korisnosti) koja pruža precizan matematički prikaz izbora ili odluka koje očekujemo da akter napravi. Treća hipoteza teorije racionalnog izbora je pretpostavka racionalnosti¹³. Ona ukazuje da možemo da očekujemo da diskretni svrsishodni akteri maksimiziraju funkcije korisnosti u uslovima datih ograničenja. Iz ugla ove pretpostavke, izbori ili odluke aktera se mogu objasniti kao rezultat težnje pojedinaca ka ličnom interesu.

Pošto funkcije korisnosti jednostavno predstavljaju matematički prikaz onoga što očekujemo od svrsishodnih aktera, u određenom smislu ove dve pretpostavke jednostavno predstavljaju „dva lica iste medalje“. Doduše, u strogim parametarskim uslovima, druga pretpostavka (pretpostavka racionalnosti) svodi se na prvu (pretpostavka korisnosti). Kada ono šta akter želi da uradi zavisi delom od onoga šta ostali akteri mogu da urade, stvari postaju komplikovanije. Na primer, u tržišnoj konkurenciji, svaka firma nastoji da maksimizira svoj profit. Koja će cenovna strategija pojedinačnoj firmi obezbediti maksimalan profit zavisi delom od cenovnih strategija konkurentnih firmi. Na osnovu funkcije korisnosti nije očigledno šta je, za datu firmu, racionalnija strategija. Standardna elaboracija uključena u ovim situacijama obezbeđena je onim što se naziva Nešov koncept tržišnog rešenja.¹⁴ Suština Nešovog koncepta tržišnog rešenja je u izboru takve strategije da nijedan akter ne može da uradi bolje, unilateralno menjajući strategije, uz pretpostavku da drugi akteri ne menjaju svoje (strategije).¹⁵

Pretpostavke teorije korisnosti i racionalnosti se obično mešaju sa nečim potpuno različitim, tj. sa onim što filozofi nazivaju doktrinom „psihološkog egoizma“. Ova zabuna biće razjašnjena i o njoj će se diskutovati u drugom delu rada.

Ove tri metodološke pretpostavke povezuju različite projekte razvoja koji su grupisani pod nazivom teorija racionalnog izbora. Kako bi sve obuhvatili, trebalo bi da definišemo dva termina koja su često povezana i koji se ponekad smatraju zamenom za teoriju racionalnog izbora – teorija igara i teorija društvenog izbora. Teorija igara predstavlja širu grupu alata za modeliranje, koji se trenutno smatraju najboljim alatima za primenu „projekta racionalnog izbora“.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, str. 241.

¹⁴ Videti: John Nash, „Non-Cooperative Games“, *Annals of Mathematics*, Vol. 54, No. 2, 1951, str. 286–295; Robert Gibbons, *Game Theory for Applied Economists*, Princeton University Press, New York, 1992, str. 29–48; Kennet Binmore, *Fun and Games: A Text on Game Theory*, Lexington, Heath and Company, 1992, str. 319–329.

¹⁵ Jon Elster, „Rationality, Economy, and Society“, u: Stephen Turner (ed.), *The Cambridge Companion to Weber*, Cambridge University Press, New York, 2000, str. 28–31.

Međutim, otkriveno je da alati teorije igara mogu da se korisno upotrebe i u drugim oblastima istraživanja (recimo, u evolucionoj biologiji), pa ih, kao takve, moramo razlikovati od teorije racionalnog izbora. Teorija društvenog izbora nudi donekle različitu širu grupu alata za modeliranje; kao i alati teorije igara, i ovi imaju primenu izvan oblasti teorije racionalnog izbora, tako da bi i oni morali da budu zasebni. U onome što sledi, diskusija će biti usmerena ka modelima racionalnog izbora u teoriji igara. Naravno, teorija igara nije neophodna za izradu modela određenih problema, ali oni uvek mogu da se tumače kao „degenerativne“ situacije teorije igara.¹⁶ Dakle, iako nije slučaj da svaki problem racionalnog izbora zahteva alate teorije igara, teorija igara može da napravi model svakog zanimljivog problema racionalnog izbora, makar podjednako dobro kao i bilo koja alternativna teorija.

Upravljana pretpostavkom teorije korisnosti i pretpostavkom racionalnosti, teorija racionalnog izbora izučava ograničeno racionalno ponašanje. Nema razloga da se *a priori* veruje kako se svi društveni fenomeni, na kraju krajeva, mogu objasniti pozivanjem na procese ovakve vrste. U nekim situacijama akter se može suočiti sa ograničenjima toliko restriktivnim da nema mogućnost da napravi izbor. Ako pretpostavimo da procesi ovakve vrste postoje, teorija racionalnog izbora će malo ili nimalo doprineti razumevanju ovih procesa. U nekim situacijama, ljudi ne donose odluke racionalno, kao, na primer, kada nasumično odlučuju šta da rade. Tada teorija racionalnog izbora, opet, nije od velike pomoći.

Nakon definisanja teorije racionalnog izbora dovoljno dobro, možemo da pređemo na glavnu temu rada – naime, kako mi razumemo ulogu teorije racionalnog izbora u društvenim naukama? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, pogledaćemo primer istraživanja racionalnog izbora i diskutovaćemo o modelu ponašanja glasača Garija Koxsa (Gary Cox).¹⁷ U njegovom modelu ponašanja analizirana je empirijska pravilnost koja je dugo poznata politikolozima kao Duvergerov zakon. Prema Duvergerovom zakonu, većinski izborni sistemi teže dvostranačkom sistemu, dok proporcionalni izborni sistemi teže višestranačkom.¹⁸ Stvarni mehanizmi, iako generalno potvrđeni kao empirijska regularnost, nisu dobro shvaćeni. U cilju boljeg razumevanja ovih mehanizama, Koks razvija jednostavan model racionalnog izbora u teoriji igara.

U opštem slučaju, modeli racionalnog izbora u teoriji igara sastoje se iz: liste igrača, specifikacije pravila igre i rasporeda funkcija korisnosti. Lista igrača

¹⁶ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, vol. 18, no. 2, str. 242.

¹⁷ Gary Cox, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, New York, 1997.

¹⁸ Štefica Deren Antoljak, „Izborni sistemi i Duvergerov zakon“, *Politička misao*, Vol. 29, No. 2, str. 27.

je registar aktera – pojedinaca, firmi, političkih partija, država i slično – relevantnih za model teorije igara. Relevantni akteri su oni koji se suočavaju sa izborima ili odlukama unutar opsega socijalnih fenomena za čije smo bolje razumevanje zainteresovani. Koks, na primer, nije zainteresovan za izbornu korupciju. Najočigledniji kandidati za uključivanje u model su glasači koji se suočavaju sa pitanjem kako da glasaju.

Vratimo se sada na pravila igre i razmotrimo različite pravce delovanja aktera. Prema konvenciji, mogući pravac delovanja aktera naziva se strategija. Kompletno strategije uključuju seriju akcija. Neke akcije zavise od budućih. Na primer, strategija kongresmena u nekoj igri može da bude „glasati u korist amandmana“. Bliže, ako se amandman prihvati, glasa se u korist zakona, a ako se amandman odbaci, glasa se protiv zakona. Isto tako, kongresmeni će saradivati sa kongresmenkom Džejn ako je ona prethodnog dana saradivala sa njima, nikako drugačije. Takođe, ako je saradivala prvog dana, oni će saradivati i drugog dana, saradivaće i trećeg ukoliko su sa njom i drugog dana ostvarili saradnju, nikako drugačije.¹⁹ U Koksovom modelu, strategijski prostor ili skup mogućih pravaca ponašanja birača je isti. To je jednostavno set mogućih glasačkih listića koje igrač bira. Različite strategije koje akteru stoje na raspolaganju direktno zavise od faktora (prirodni zakoni, društvene i kulturne konvencije, ekonomske sile itd.) koji dopunjuju i ograničavaju njihovo ponašanje. Teoretičari igara ove faktore nazivaju pravila igre.

Konačno, dolazimo do rasporeda funkcija korisnosti. Potrebno je proceniti koje su funkcije korisnosti definisane u modelu racionalnog izbora. Strategijski prostor svakog igrača reprezentuje različite pravce delovanja. Vidimo da svaka kombinacija strategija („strategija profil“) vodi različitom rezultatu (slika 1). Skup mogućih rezultata je „prostor rezultata“. Kada imamo više od dva igrača, postaje teško odrediti strategijski profil u dvodimenzionalnoj tabeli kao što je ova (slika 1).

Slika 1.

		Igrač 2		
		Levo	Centar	Desno
Igrač 1	Gore	x_1	x_2	x_3
	Dole	x_4	x_5	x_6

Izvor: Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, vol. 18, no. 2, str. 246.

¹⁹ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 245.

Funkcija korisnosti se definiše nad skupom rezultata igre. Pretpostavimo da smo igraču 1 (slika 1) postavili seriju pitanja tipa: šta biste izabrali x_1 ili x_2 ? Nije od značaja zašto igrač bira x_1 umesto x_2 . Njegov razlog može biti perfektni altruizam, na primer. Niti je važno da li se ishodi razlikuju u pogledu igračeve materijalne korisnosti. Pošto potpuno određeni prostor rezultata obuhvata celokupnu moguću istoriju igre, skoro sve što je minimalno relevantno, sa tačke gledišta igrača, može da bude obuhvaćeno funkcijom korisnosti definisanom za taj prostor. Pod uslovom da su očekivani izbori igrača u skladu sa pravilima teorije korisnosti – na primer, da je rangiranje ishoda igrača interno konzistentno – uvek je moguće napraviti jedno takvo rangiranje.²⁰ Realni društveni akteri „imaju“ funkciju korisnosti u smislu da postoji bar jedna matematička funkcija koja pravilno opisuje ono što očekujemo da akter uradi. Po pravilu, postoji više funkcija od jedne. Ostavljajući po strani neizvesnost, za trenutak, reći da je $u_1(x_1) = 9$ i $u_1(x_2) = 5$ znači da očekujemo da igrač 1 odabere x_1 umesto x_2 , kada mu se pruži prilika za to. Recimo i da $u_1(x_1) = 1003$ i $u_1(x_2) = 0.0074$ daje istu informaciju, odnosno pokazuje kako igrač treba da se ponašaju.

U Koksovom modelu postoji v^n mogućih ishoda, gde je n broj birača, a v broj opcija za glasanje dostupnih svakom biraču. Na primer, ako devet birača moraju da odaberu jednog od dva kandidata, postoje $2^9 = 512$ mogućih ishoda. Funkcija korisnosti svakog igrača je definisana nad skupom rezultata. Igrač može da brine koji će kandidat da pobedi. U tom slučaju polovini mogućih rezultata možemo dodeliti korisnost 0, a drugoj polovini korisnost 1. Alternativno, osoba može da brine koliko glasova kandidat dobija. Devet mogućih ishoda u kojima kandidat dobija glas imaće podjednaku korisnost. Osoba može da brine ko će za koga da glasa: možda će biti srećnija, čak i kada je ukupan broj glasova isti, da za njenog kandidata nije glasao igrač 4. Za potrebe Koksovog modela, napravićemo pojednostavljenu pretpostavku da birači brinu samo o tome koji će kandidat ili partija da pobedi, pa će funkcija korisnosti igrača morati da rangira kandidate ili partije sukobljene na izborima.

Ovo nije jedina pojednostavljena pretpostavka koju Koks pravi u modelu. Pretpostavlja se da svaki igrač može da rangira sve kandidate ili partije konzistentno. Još važnije, svaki igrač učestvuje u izborima sa dobro definisanim verovanjima u vezi sa mogućim izbornim rezultatom – tj. da većina ljudi preferira kandidata A, da će B i C verovatno imati nerešen ishod na drugom mestu, da će D biti na trećem mestu, i tako dalje. Takođe, postoji pretpostavka da će se igrači ponašati racionalno, odnosno glasati sa ciljem da ostvare najbolji rezultat, uzimajući u obzir akcije i preferencije ostalih igrača. Ove pretpostavke su opovrgljive. Neke su pogrešne. No, važno je da li bi model sa preciznijim pretpostavkama

²⁰ Za diskusiju: Von Neumann J. and Oskar Morgenstern, *The Theory of Games and Economic Behavior*, John Wiley, New York, 1953; Duncan Luce and Howard Raiffa, *Games and Decisions: Introduction and Critical Survey*, John Wiley, New York, 1957.

dao bolje rezultate od Koksovog modela racionalnog izbora? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, moramo da razmotrimo šta očekujemo od Koksovog modela racionalnog izbora?

Šta nam modeli racionalnog izbora mogu reći o društvenim fenomenima? Recimo da posmatramo relativno stabilan obrazac društvenog ponašanja. Teorija igara nam nudi set alata koji nam mogu pomoći da razumemo kako nastaje ovaj stabilan šablon društvenog ponašanja, s obzirom na konfiguraciju strukturalnih ograničenja o kojima već ponešto znamo. Teorija igara ima neke poželjne karakteristike koje druge teorije nemaju. Ona nije „crna kutija“ kauzalnih procesa koji vode od manje poznatog ka poznatijem. Funkcioniše uz pomoć konceptualno jednostavnog, ali izuzetno fleksibilnog seta alata.

Izuzetna fleksibilnost teorije igara, sama po sebi, može biti zabrinjavajuća. Suvviše je lako objasniti stabilnost šablona društvenog ponašanja uz pomoć alata teorije igara. Uz prilično širok opseg uslova, praktično je garantovano da se model racionalnog izbora (u teoriji igara) može konstruisati za situaciju za čije smo bolje razumevanje zainteresovani. Često je to stvar podešavanja pravila igre i rasporeda igračeve korisnosti (funkcija korisnosti), dok god se ne dođe do očekivanog rezultata.²¹ Ali ukoliko je to tako, da li je ikako moguće falsifikovati teoriju racionalnog izbora? Ne nije moguće.²² Teoriju racionalnog izbora treba shvatiti kao pristup za razvijanje modela (način konstruisanja modela koji je prilagođen određenoj situaciji) koji je podložan empirijskom testiranju.²³ Predmet empirijskog testiranja je model racionalnog izbora, a ne pristup. „Ukoliko određeni model ne daje očekivane rezultate, treba nam novi model, ali ne nužno i novi pristup.“²⁴

Dakle, kako se falsifikuju modeli racionalnog izbora? Ključ razjašnjenja ove zagonetke leži u razlikovanju ključnog predviđanja (*the point prediction*) od komparativne statike (*the comparative statics*). Nakon potpunog određivanja modela, primenićemo principe racionalnosti kako bismo otkrili šta očekujemo da model uradi.

Ako je ono što je igrač želeo da uradi bilo nezavisno od onoga šta su ostali uradili, onda svaki igrač bira strategiju koja mu osigurava optimalne rezultate.

²¹ Vernon Smit predlaže „treći put“ koji dokumentuje dokaze konzistentne sa implikacijama racionalnih modela. Cilj je dobiti empirijske dokaze o normativnoj prikladnosti teorije racionalnog izbora. Videti: Vernon Smith, „Rational Choice: The Contrast Between Economics and Psychology“, *Journal of Political Economy*, Vol. 99, No. 4, str. 877–897.

²² Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 248.

²³ Videti: Wade Hands, *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma, WA, 2013, dostupno na http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1738671, (pristupljeno 8. marta 2015), str. 1–32.

²⁴ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 248.

U Koksovom modelu, međutim, ono što svaki igrač želi da uradi zavisi delom od onoga šta igrač očekuje da će drugi igrači uraditi. Pretpostavimo, na primer, da igrač 1 preferira kandidata A umesto kandidata B i kandidata B umesto kandidata C. Ako igrač 1 očekuje da drugi igrači glasaju na način da kandidat A pobeđi na izborima, igrač će glasati za A. Ali ako igrač očekuje da A ima male šanse da dobije izbore, igrač će verovatno glasati za B. Kakvu će odluku on doneti zavisi od relevantne verovatnoće i ličnih preferencija. Suština je da je ono što igrač želi da uradi delom determinisano onim što on očekuje da će drugi uraditi.

Sada pretpostavimo da smo uzeli u obzir relevantne verovatnoće i lične preferencije. Ono što imamo pod kontrolom – ravnotežni rezultat u Koksov modelu – ključno je predviđanje. To jest, predviđamo specifičan ishod tipa: kandidat A dobija 52% glasova, kandidat B dobija 40%, i tako dalje. Ukoliko je sve prošlo kako treba, ovaj rezultat u Koksovom modelu će odgovarati ili korespondirati sa stabilnom šemom društvenog ponašanja za čije smo bolje razumevanje zainteresovani. Istovremeno, može biti neprecizan u mnogim aspektima. Model predviđa da svi glasaju, da niko ne glasa ekspresivno, da niko ne pravi pogrešne procene verovatnoće, i tako dalje – i sve ovo očigledno nije ono što uočavamo u realnom svetu socijalnih fenomena.²⁵ Prema tome, svako objašnjenje ponašanja birača ne može biti utemeljeno na racionalnom izboru.

Modifikujući specifikacije modela kako bi uključili dodatne kompleksnosti, izdejstvovaćemo izborni rezultat koji je znatno bliže onome što posmatramo u praksi, premda nikada ne možemo da postignemo tačno slaganje. Štaviše, možda postoje drugi modeli teorije igara potpuno različiti od Koksovog, koji daju podjednako dobra predviđanja. Da li treba da nam smeta to što dva ili više modela podjednako dobro generišu predvidljive rezultate? Da li treba da izgradimo model koji predviđa ishode što je god moguće bliže onom što posmatramo u praksi? Ako procenjujemo modele na osnovu ključnih predviđanja, odgovor bi bio da. Međutim, prema Lovetu (Lovett), ono što nas interesuje nije ključno predviđanje modela, već su to komparativne statike.²⁶ Ovo se može videti pomoću sledećeg primera.

Modeli izlaznosti predstavljaju spektakularni promašaj teorije racionalnog izbora. Oni konzistentno predviđaju nivo izlaznosti koji je daleko niži od onih koje generalno posmatramo u praksi.²⁷ Model izlaznosti pretpostavlja da će ljudi, kada donose odluku da li da glasaju ili ne, uporediti snagu preferencija za određenim rezultatom i verovatnoću da njihovog glas utiče na konačan ishod,²⁸ s jedne strane, i troškove glasanja nametnutih izbornim sistemom, sa

²⁵ *Ibid.*, str. 250.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Videti: James Morrow, *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Princeton, 1994, str. 212–216.

²⁸ Milovan Dekić, „Metodološki individualizam i objašnjenje društvenih normi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 8, No. 12, str. 38.

druge. Ako je ovaj predloženi mehanizam tačan, onda očekujemo da vidimo određene rezultate. Na primer, očekujemo da će povećanje troškova glasanja, recimo registracione takse, smanjiti izlaznost. Ovo je primer komparativne statike. Sa porastom troškova glasanja, očekivana izlaznost u modelu se smanjuje. Ako utvrdimo da se odnos između troškova glasanja i očekivane izlaznosti u modelu ne slaže sa rezultatima posmatranja, onda je model, po svojoj prilici, pogrešan.

Irelevantno je za diskusiju šta podaci zapravo pokazuju.²⁹ Zamislite nekog ko pregleda podatke i potvrđuje komparativno statičko predviđanje. Ovaj proces daje kredibilitet modelu. Koju vrstu objašnjenja onda imamo? Da li imamo intencionalno objašnjenje? Ne, nemamo. Intencionalnost je uključena u model jedino kao pretpostavljeni mehanizam povezivanja nezavisnih varijabli (preferencije birača, verovatnoća da glas birača utiče na konačan ishod) sa zavisnim varijablama (nivo izlaznosti). Kako su intencionalna stanja socijalnih aktera (preferencije, akcije drugih aktera itd.) u modelu pretpostavljena i konstantna, ona nisu predmet empirijskog testiranja. Ono što je testirano je uobičajeno uzročno objašnjenje (*ordinary causal explanation*) – tumačenje koje objašnjava izlaznost, pokazujući na strukturalno nametnute troškove glasanja, zajedno sa intencionalnim ponašanjem birača kao kauzalnim mehanizmom.³⁰

Vratimo se sada na Koksov model. Nas ne interesuju ključna predviđanja – stvarni izborni rezultati. Dakle, nije bitno što su pretpostavke u mnogim slučajevima nemoguće i što su rezultati pogrešni. Umesto toga, komparativna statika je ono što je interesantno. Uopšteno govoreći, komparativne statike pokazuju kako variranje nekog parametra (uzrok) u modelu menja predvidljiv rezultat modela (posledica).³¹ Dve komparativne statike naročito proizlaze iz Koksovog modela. Prva nastaje promenom pravila igre – konkretno, pravila prema kojem se neobrađeni glasački listići pretvaraju u izborne rezultate. Jedno pravilo kaže da: „kandidat sa najviše glasova pobeđuje“; drugo da „dva kandidata sa najviše glasova pobeđuju“; treće da „se mesta raspodeljuju među listama kandidata prema procentu dobijenih glasova za svaku listu“; i tako dalje. Druga komparativna statika je definisana promenom verovanja i očekivanja igrača. S obzirom na to da je birač opisan kao neko ko preferira kandidata A u odnosu na kandidata B i kandidata B u odnosu na kandidata C, videli smo da izbori birača dominantno zavise od onoga šta on očekuje da će ostali birači uraditi. Ako igrač očekuje da A ima male šanse da dobije izbore, on će verovatno glasati za B. Promena očekivanja igrača promeniće ravnotežni rezultat. Ali mi smo pretpostavili da samo kandidat s najviše glasova pobeđuje. Ako izborna pravila kaže da „dva

²⁹ Tema diskusije je: „Šta je predmet empirijskog testiranja?“; „Koje objašnjenje imamo u Koksovom modelu?“.

³⁰ Hempel Carl, *Aspects of Scientific Explanation*, The Free Press, New York, 1965.

³¹ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 250.

kandidata sa najviše glasova pobeđuju“, osoba će glasati za A, ako veruje da kandidat ima bar neke šanse da bude drugi. Prema tome, Nešov ravnotežni rezultat Koksovog modela je zajednički proizvod izbornih pravila, sa jedne strane, i verovanja i očekivanja birača, sa druge. Variranje bilo kog parametra menja predvidljivi rezultat modela. Ove dve komparativne statike su zanimljive i relativno lake za testiranje.

Ravnotežni rezultat u Koksovom modelu je proizvod izbornih pravila, na jednoj, i verovanja i očekivanja birača, na drugoj strani. Štaviše, model, koliko god da je sirov i pojednostavljen, u velikoj meri poboljšava razumevanje Duvergerovog zakona. Kada ljudi glasaju sa ciljem da maksimiziraju očekivane izborne rezultate, sistem proste većine ih primorava da glasaju za jednog od dva kandidata čiji uspeh očekuju. U jednoglasačkom sistemu, gde pobeđuju dva kandidata, po potpuno istoj logici, sistem prisiljava ljude da glasaju za najpreferiranijeg od trojice kandidata koji imaju najveću šansu za pobedu.

Sada možemo da formulišemo Duvergerov zakon na precizniji i uopšteniji način. Pretpostavimo da se veličina izbornog okruga (m) definiše kao broj kandidata koji se biraju u njemu. (U SAD se isključivo koristi sistem proste većine, $m = 1$. Nasuprot tome, u Izraelu postoji samo jedna izborna jedinica – cela zemlja – za parlament od 120 mesta, tako da je $m = 120$.) Duvergerov zakon predviđa maksimalan broj efektivnih političkih partija u svakom izbornom sistemu koji teži $m + 1$ na dugi rok. Upravo to podaci pokazuju.³²

Kao i u slučaju modela izlaznosti, razmotrimo koju vrstu objašnjenja ovde imamo. Prema standardnom modelu teorije racionalnog izbora cilj je konstruisati intencionalno objašnjenje počevši od promišljenog napora pojedinaca da maksimiziraju svoju očekivanu korisnost pa do pojedinih izbornih rezultata. Ali, ako je ovo ono što se očekuje od Koksovog modela, onda on zasigurno nije ispunio ova očekivanja.

Koksov model ima dve komponente: intencionalnu i kauzalnu. Intencionalna komponenta tiče se modela racionalnog izbora, prema kojem će se igrači ponašati racionalno, odnosno glasati sa ciljem da ostvare najbolji rezultat, uzimajući u obzir akcije i preferencije ostalih igrača. Model racionalnog izbora je uzet kao pretpostavka i nikada nije testiran u odnosu na konkurentnu hipotezu. To ne znači da intencionalni deo Koksovog modela nema ulogu u celokupnom objašnjenju Duvergerovog zakona, već samo da nije podložan empirijskom testiranju. To što je Nešov ravnotežni rezultat (Koksovog modela) približno jednak izbornim rezultatima koje vidimo ne predstavlja ni potvrdu ni negiranje Koksovog modela, jer različiti modeli lako mogu da dovedu do sličnih rezultata (podešavanjem pravila igre i funkcije korisnosti igrača, dok god se ne dobiju očekivani rezultati). Nezavisni empirijski sadržaj modela leži u njegovoj komparativnoj statiki. Drugim rečima, uz pretpostavku da je X (strateško ili racionalno ponašanje

³² Gary Cox, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, New York, 1997.

glasača) konstanta, Koksov model lako proizvodi empirijske testove koji mogu da opovrgnu tvrdnju da Y (izborna struktura) dovodi do Z (broj efektivnih partija). Štaviše, on to radi savršeno dobro uprkos tome što je sirov i jednostavan i što je izgrađen na mnogim pretpostavkama za koje je poznato da su lažne.

KRITIKE TEORIJE RACIONALNOG IZBORA

Modeli racionalnog izbora zasnivaju se na mnogim pretpostavkama teorije korisnosti. Neke od ovih pretpostavki je teško, jasno matematički objasniti. Pa, ipak, sledeće dve pretpostavke: pretpostavka konzistentnosti ili tranzitivnosti i pretpostavka kontinuiteta, biće kratko objašnjene. Pre nego što ih objasnimo, valja analizirati neke prigovore koji su posledica nesporazuma. Oni uglavnom nastaju zamenom pretpostavke teorije korisnosti sa onim što filozofi nazivaju doktrina „psihološkog egoizma“.

Prema doktrini psihološkog egoizma ljudske akcije su motivisane materijalnim ličnim interesom.³³ Uobičajeni prigovori u vezi sa ovim su: 1) da ljudi ponekad deluju na osnovu altruističkih motiva, 2) da se ponekad ponašaju neinstrumentalno, zato što vrednuju neku aktivnost zbog nje same, i 3) da ponekad deluju ekspresivno ili simbolično, ne uzimajući u obzir maksimizaciju sopstvenih interesa.³⁴ Ovo su sve kritike psihološkog egoizma, koje nisu, potpuno, u suprotnosti sa pretpostavkama teorije korisnosti. Drugim rečima, delovanje po motivima koji se razlikuju od ličnih interesa, neinstrumentalno, ekspresivno ili simboličko ponašanje mogu biti interpretirani kao pokušaj maksimizacije funkcije cilja.³⁵

Postoje ipak neke kritike teorije korisnosti koje ne počivaju na jednostavnom nesporazumu. Da bi ih razumeli, potrebno je objasniti dve pretpostavke teorije korisnosti koje smo već pomenuli: tranzitivnost i kontinuitet (uslovi racionalnosti). Tranzitivnost zahteva da ako se neko ponaša kao da preferira A u odnosu na B i B u odnosu na C, onda sledi da treba da se ponaša kao da preferira A u odnosu na C. Iako je uslov tranzitivnosti po pravilu zadovoljen kada se opcije upoređuju po jednom ili malom broju osobina, ljudi nemaju uvek tranzitivne preferencije.³⁶

Da bi se izbor smatrao racionalnim, preferencije aktera moraju da zadovolje i pretpostavku kontinuiteta. U grubom smislu ideja je sledeća. Pretpostavimo

³³ Henry Sidgwick, *The Methods of Ethics*, Hackett Publishing, Indianapolis, 1981, str. 39–42.

³⁴ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 254.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Više o tome videti: Dubravka Pavličić, *Teorija odlučivanja*, Centar za izdavačku delatnost, Beograd, str.16–18; Jon Elster, *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge University Press, New York, 1979, str. 65–77.

da se akter ponaša kao da preferira A u odnosu na B u odnosu na C. Sada pretpostavimo da akter bira između sigurnog dobitka B, s jedne strane, i lutrije koja obećava A sa verovatnoćom p i C sa verovatnoćom $1 - p$. Kontinuitet zahteva da postoje takve vrednosti za p da će akter delovati kao da je indiferentan između sigurnog dobitka B i igranja lutrije. U nekim situacijama može biti smisleno da osoba ima diskontinuirane preferencije. Evo jednog primera. Pretpostavimo da osoba smatra da su sloboda i efikasnost dobri, ali da sloboda više vredi od efikasnosti – ili, drugačije rečeno, da ih nije moguće uporediti. U ovom slučaju, osoba nikada neće biti spremna da zameni dobitak efikasnosti, koliko kod da je veliki, za gubitak slobode, koliko kod da je mali. Ljudi često govore da imaju preferencije ove vrste, premda je skoro nemoguće utvrditi u kojoj meri ovakve preferencije zaista postoje. (Može biti da osoba nikad nije pristala da zameni mali gubitak slobode za veliki dobitak efikasnosti. Ona će insistirati da nikada ne bi postupila tako. Ali ovo samo po sebi nije ubedljivo. Ko može da kaže kako će osoba postupiti u ekstremnim situacijama?)³⁷

Ljudi se ponekad ponašaju tako da narušavaju pretpostavke teorije korisnosti (tranzitivnost i kontinuitet). U slučaju kada se model racionalnog izbora posmatra kao pokušaj da se obezbedi intencionalno objašnjenje socijalnih fenomena, postojanje diskontinuiranih ili netranzitivnih (nedoslednih) preferencija bi značilo da neke društvene pojave ne mogu biti obrazložene kao produkt deliberativnog ili intencionalnog napora ljudskih bića da maksimiziraju ličnu korisnost. Štaviše, svaki pokušaj izolacije (ignorisanja) slučajeva koji jednostavno nisu podložni analizi racionalnog izbora predstavljajući, izgleda, neopravdano i proizvoljno ograničavanje domena teorije racionalnog izbora.³⁸

Modele racionalnog izbora u teoriji igara valja razumeti kao doprinos izgradnji kauzalnih objašnjenja. Razmotrimo ponovo Koksov model. U modelu je objašnjen Duvergerov zakon. Pokazano je da uzroci leže u interakciji institucionalnih struktura sa verovanjima birača u vezi sa očekivanim izbornim rezultatima. „Pošto se funkcije korisnosti birača uzimaju kao pretpostavka u svakom slučaju, bilo bi čudno da se tvrdi da su davana objašnjenja modela.“³⁹ Cilj Koksovog modela nije da brani bilo koju tvrdnju o motivaciji birača, već da pomogne pri „razotkrivanju“ kauzalnih procesa, počevši od određenih konfiguracija izbornih zakona pa do broja efektivnih političkih partija.⁴⁰ Dok god grubo obuhvataju očekivano ponašanje velikog broja birača, pretpostavke teorije korisnosti služe dovoljno dobro kao sredstva za izgradnju kauzalnih objašnjenja.

³⁷ Eric Posner, *Law and Social Norms*, Harvard University Press, Cambridge, 2000.

³⁸ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 255.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*, str. 257.

Druga grupa prigovora, koja se mnogo ne razlikuje od prve, tiče se pretpostavke o tome šta ljudi zapravo rade.⁴¹ Pretpostavka racionalnosti tvrdi da će, grubo govoreći, diskretni svrshodni akteri optimizirati svoje funkcije korisnosti. Kritike pretpostavke racionalnosti generalno ukazuju da ljudi nisu uvek racionalni. Umesto da pokušavaju da maksimiziraju nešto, ljudi upotrebljavaju pravila, ponašaju se po tradiciji i navici.⁴² Ali, kao što smo videli, teorija racionalnog izbora je agnostična u odnosu na ono šta ljudi zapravo rade, dok god ljudsko ponašanje može biti reprezentovano kao pokušaj maksimizacije funkcije korisnosti. U teoriji, nema razloga da se veruje da ponašanje vođeno pravilima ne može biti interpretirano kao pokušaj maksimizacije funkcije korisnosti. Na primer, recimo da neko uvek poštuje pravilo, „drži se svojih obećanja, osim kada obećanja prvo ne prekrši druga strana“.⁴³ U tom slučaju, postoji četiri ishoda koja treba razmotriti (slika 2). Brojke u svakom polju predstavljaju raspored korisnosti za moguće ishode osobe koja ispunjava obećanja. Možemo da kažemo da osoba poštuje određeno pravilo; međutim, u stvari, ona postupa „kao da“ pokušava da maksimizira određenu funkciju korisnosti, i to je sve što zahteva teorija korisnosti.

Slika 2.

Druga strana

	Nema posledica	Posledice
Ispunjenje obećanja	1	0
Neispunjenje obećanja	0	1

Izvor: Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 257.

Međutim, druge kritike racionalnosti su mnogo suptilnije i one se ne oslanjaju na pogrešno razumevanje teorije korisnosti. Neke od njih su sledeće: pre svega, u mnogim situacijama kalkulacija korisnosti koju zahtevaju modeli racionalnog izbora previše je kompleksna da bi je izvršili obični ljudi. Drugo, čak i kada ljudi znaju šta žele i u principu mogu da izvrše potrebne proračune, oni to urade na pogrešan način. (Na primer, dobro je poznato da ljudi sistematski

⁴¹ Videti: Wade Hands, *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma, WA, 2013, dostupno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1738671, (pristupljeno 8. marta 2015), str. 6–8.

⁴² Herbet Simon, *Models of Bounded Rationality*, MIT Press, Cambridge, 1982.

⁴³ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 257.

greše kada prave određene proračune verovatnoće.) Treće, ljudi ponekad deluju nasumično ili u suprotnosti sa onim šta sami smatraju željenim ciljem (na primer, kada ih obuzme strast ili kada pate od slabosti volje).⁴⁴ Na kraju, postoje različiti „paradoksi racionalnosti“ – okolnosti pod kojima pojedinci pokazuju iznenađujuće odstupanje od racionalnosti. Na primer: neki željeni ishodi ne mogu da se postignu našim pokušajima da ih ostvarimo; neke strateške igre nemaju ravnotežna rešenja, i tako dalje.

A sada, recimo da verujemo da teorija racionalnog izbora pokušava da obezbedi intencionalna objašnjenja društvenih fenomena. U tom slučaju, ovi problemi bi zaista bili uznemirujući. Na primer, mnogi modeli teorije igara obuhvataju primenu izuzetno naprednih matematičkih tehnika. Teško je verovati da bi stvarni društveni akteri mogli pravilno da izvrše proračune koje izgleda da model zahteva. Kako onda bilo koja društvena pojava može da se objasni pozivanjem na intencionalne akcije koje su navodno zasnovane na takvim proračunima? Ovo predstavlja problem sve dok verujemo da teorija racionalnog izbora služi za pružanje intencionalnih objašnjenja društvenih fenomena.

Na sličan način razmotrimo problem emocija, strasti ili slabosti volje. Pod uticajem navedenih procesa, osoba ne bi mogla da realizuje postupke potrebne za postizanje određenih ishoda. Kada bi teorija racionalnog izbora pokušavala da obezbedi intencionalno objašnjenje društvenih fenomena, to bi zaista predstavljalo problem: ishodi ne bi imali svoje poreklo u intencionalnim stanjima socijalnih aktera.⁴⁵ Ovo, međutim, ne predstavlja problem za teoriju racionalnog izbora kada se teorija razume kao skup alata za izgradnju kauzalnih objašnjenja uobičajene vrste. Funkcije korisnosti u modelima racionalnog izbora teorije igara pružaju malo ili nimalo informacija o kauzalnim mehanizmima koji stoje u osnovi racionalnog odlučivanja, pa gotovo da nije važno da li možemo da izvučemo kauzalni lanac iz društvenih fenomena da bi objasnili intencionalna stanja socijalnih aktera.⁴⁶ Društvenim akterima dodeljujemo rasporede korisnosti koji odslikavaju ono što mi od njih očekujemo, nezavisno od toga da li ti rasporede korisnosti odražavaju želje i uverenja društvenih aktera koje posmatramo.

Sa ove tačke gledišta, postojanje iracionalnosti u određenim slučajevima nije mnogo važno. Na primer, zamislite da istraživač u oblasti medicine ispituje efikasnost nove vakcine. Vakcina je uzročno povezana sa svojim medicinskim povoljnostima koji se tiču načina na koji imuni sistem zdrave osobe (normalno) reaguje na vakcinu. Dakle, uzročni model istraživača u oblasti medicine uključivaće pretpostavku normalnog, zdravog imunog sistema koji uobičajeno reaguje na vakcinu, tako da efekat same vakcine može da se odredi. Sigurno da ne bi bilo pritužbi

⁴⁴ Videti: Searle, J. R., *Rationality in Action*, MIT Press, Cambridge, 2001.

⁴⁵ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, vol. 18, No. 2, str. 258.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 258–259.

na uzročni model istraživača u oblasti medicine kada bi imuni sistemi svih ljudi normalno (fiziološki) reagovali na vakcinu. Uloga pretpostavke racionalnosti u izradi kauzalnih objašnjenja društvenih pojava u teoriji igara je ograničena na sličan način. Postojanje iracionalnosti ne izaziva primedbe na model.

Konačno, određeni broj prigovora usmeren je ne na račun pretpostavki teorije racionalnog izbora, već na praktičnu primenu onog što teoretičari nazivaju „projekat racionalnog izbora“. Ovi prigovori ukazuju na to da teorija racionalnog izbora ne zadovoljava opšteprihvaćene standarde naučnog rada.⁴⁷

Neki autori ističu da empirijska istraživanja društvenih nauka treba da budu upravljana problemom.⁴⁸ Drugim rečima, umesto da traže probleme koje će analizirati pomoću omiljenih teorija, istraživači bi trebalo da počnu da razmišljaju o realnim problemima, a onda da traže najbolje teorijske alate za njihovu analizu. Ponekad se smatra poželjnim da istraživači daju smeje i nepredvidljive pretpostavke, a ne samo da stvaraju *ex post* okvire za analizu događaja iz prošlosti. Tvrdi se da teorija racionalnog izbora narušava oba ova metodološka zahteva.⁴⁹ U velikoj meri, istraživanja koje sprovode teoretičari racionalnog izbora sastoje se uglavnom od pružanja *post factum* objašnjenja o tome kako društvene pojave nastaju iz intencionalne težnje pojedinaca da ostvare lične interese. Zbog svega toga, cilj teorije racionalnog izbora nije da pokaže kako se ovi fenomeni mogu razumeti kao pokušaj maksimizacije funkcije korisnosti, već da identifikuje i rekonstruiše kauzalne procese koji stoje u osnovi racionalnog odlučivanja.

Drugi set metodoloških prigovora tiče se problema formiranja testova za teoriju racionalnog izbora. Da bi teorija bila proverljiva, mora da ima jasno definisane kriterijume za opovrgavanje. Teorija korisnosti, element teorije racionalnog izbora, ne zadovoljava ovaj zahtev. Naime, korisnost je intrapersonalno osećanje zadovoljstva koje se ne može objektivno posmatrati i zbog toga je teorija korisnosti neopovrgljiva.⁵⁰ Kad god osoba ne maksimizira svoju funkciju korisnosti, teoretičari racionalnog izbora tvrde da smo osobi dodelili pogrešnu funkciju (korisnosti);⁵¹ adekvatna funkcija korisnosti je uvek ona funkcija po kojoj osoba deluje „kao da“ pokušava da je maksimizira.

⁴⁷ Videti: Daniel Diermeier, „Rational Choice and the Role of Theory in Political Science“, *Critical Review*, Vol. 9, No. 1–2, str. 59–70.

⁴⁸ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 263.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Više o tome: Paul Samuelson, „A Note on the Measurement of Utility“, *Review of Economic Studies*, Vol. 4, No. 2, str. 156; Sidney Winter, „Economic 'Natural Selection' and the Theory of the Firm“, *Yale Economic Essays*, Vol. 4, No. 1, str. 309–316.

⁵¹ Daniel Hausman, Michael McPherson, „The Philosophical Foundations of Normative Economics“, u: Daniel Hausman (ed.), *The Philosophy of Economics: An Anthology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, str. 236.

Istraživački rad Denija Kanemana i Ejmosa Tverskog u ekonomskoj psihologiji proizveo je širok spektar empirijskih rezultata koji pokazuju da pojedinci često ispoljavaju ponašanje u suprotnosti sa teorijom racionalnog izbora.⁵² Lista empirijskih anomalija koje su više puta posmatrane uključuje: zavisnost od referentne tačke, gubitak averzije, kolektivne preferencije, efekat zaduženja, hiperboličko diskontovanje, efekat nepovratnog troška, efekat usidrenja, mentalno računovodstvo, efekat konteksta i tako dalje. Mnogi predstavnici ekonomske psihologije smatraju da „su odstupanja stvarnog ponašanja od modela racionalnog izbora suviše rasprostranjena da bi bila ignorisana, suviše sistematska da bi bila odbačena i suviše fundamentalna da bi se prilagodila slabljenju teorije racionalnog izbora“.⁵³ Zbog svega toga, ovu teoriju treba posmatrati kao pokušaj da se obezbedi kauzalno objašnjenje socijalnih fenomena, koje pokazuje kako socijalni fenomeni nastaju kao posledica ličnih interesa, verovanja, pravila ponašanja, institucionalnih struktura itd.

ZAKLJUČAK

Teorija racionalnog izbora nije ujednačena, monolitna, univerzalna teorija društvenih pojava. Ona predstavlja skup alata koji ponekad mogu pomoći naučnicima da razumeju i objasne društvene pojave.

Postoje entuzijasti praktičari koji primenjuju omiljene tehnike i kada nisu od velike pomoći. Štaviše, možda postoje i oni koji tvrde da su društveni fenomeni koji ne mogu da se proučavaju pomoću njihovih favorizovanih tehnika verovatno neinteresantni, nevažni, nisu validan predmet istraživanja društvenih nauka, pa čak i da ne postoje. Greška je onda u onima koji se time bave, a ne u alatima koje koriste.

Ne želimo da tvrdimo da je „gomila“ postojećeg kritičkog rada na temu teorije racionalnog izbora potpuno beskorisna. Mogla bi da se zamisli teorija – nazovimo je „teorija racionalnog izbora*“ – koja bi zamenila doktrinu psihološkog egoizma ili nešto drugo pretpostavkama teorije korisnosti. Naučnici iz oblasti društvenih nauka bi onda mogli da pokušaju da koriste teoriju racionalnog izbora* u cilju konstruisanja intencionalnih objašnjenja društvenih fenomena. U nekim slučajevima bi mogli da budu uspešni. Kritika teorije racionalnog izbora je korisna u pokazivanju stepana u kojem očekujemo da će njihov uspeh biti ograničen. Naravno, iz ovog ne proizlazi da su intencionalna objašnjenja problematična kao takva. Za svaku datu društvenu pojavu možda ne postoji nijedno, jedno, ili više od jednog dobrog objašnjenja. Kada postoji

⁵² Hands Wade, *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma, 2013, str. 11–12.

⁵³ Daniel Kahneman, Amos Tversky, „Rational Choice and the Framing of Decisions“, *The Journal of Business*, Vol. 59, No. 2, 1986, str. 252.

više objašnjenja, najbolje može biti intencionalno, a ponekad i ono koje proizlazi iz psihološkog egoizma. Međutim, vrlo je malo verovatno da će ikad postojati samo jedno najbolje objašnjenje za sve moguće društvene pojave (što sigurno nije objašnjenje koje proizlazi iz psihološkog egoizma).

Ukoliko se pažljivo pogleda najbolje istraživanje sprovedeno u okviru teorije racionalnog izbora, uočice se da ono ne obezbeđuje ili čak ne teži da obezbedi intencionalno objašnjenje socijalnih fenomena.⁵⁴ Umesto toga, teorija racionalnog izbora je uglavnom angažovana kao set alata koji su korisni u razvoju jednostavnih kauzalnih objašnjenja.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Binmore, Kennet, *Fun and Games, A Text on Game Theory*, Heath and Company, Lexington, 1992.
- [2] Cox, Gary, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, New York, 1997.
- [3] Dekić, Milovan „Metodološki individualizam i objašnjenje društvenih normi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 8, No. 12, str. 31–49.
- [4] Deren Antoljak, Štefica: „Izborni sistemi i Duvergerov zakon“, *Politička misao*, Vol. 29, No. 2, str. 23–36.
- [5] Diermeier, Daniel, „Rational Choice and the Role of Theory in Political Science“, *Critical Review*, Vol. 9, No. 1–2, str. 59–70.
- [6] Elster, Jon, *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge University Press, New York, 1979.
- [7] Elster, Jon, *Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science*, Cambridge University Press, New York, 1983.
- [8] Elster, Jon, „Rationality, Economy, and Society“, u: Stephen Turner (ed.), *The Cambridge Companion to Weber*, Cambridge University Press, New York, 2000, str. 21–41.
- [9] Green, Donald, Shapiro Ian, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, New Haven, 1994.
- [10] Gibbons, Robert, *Game Theory for Applied Economists*, Princeton, Princeton University Press, New York, 1992.
- [11] Hausman, Daniel, McPherson Michael, „The Philosophical Foundations of Normative Economics“, u: Daniel Hausman (ed.), *The Philosophy of Economics: An Anthology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, str. 226–250.

⁵⁴ Frank Lovett, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 266.

- [12] Hands, Wade, *Normative Rational Choice Theory: Past, Present, and Future*, University of Puget Sound, Tacoma, WA, 2013, dostupno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1738671, (pristupljeno 8. marta 2015), str. 1–32.
- [13] Hodgson, Goffrey, „On the Limits of Rational Choice Theory“ *Economic Thought*, Vol. 1, No. 1, str. 94–108.
- [14] Hempel, Cari, *Apects of Scientific Explanation*, The Free Pres, New York, 1965.
- [15] Kahneman, Daniel, Tversky Amos, „Rational Choice and the Framing of Decisions“, *The Journal of Business*, Vol. 59, No. 2, str. 251–278.
- [16] Luce, Duncan, Raiffa Howard, *Games and Decisions: Introduction and Critical Survey*, John Wiley, New York, 1957.
- [17] Lovett, Frank, „Rational Choice Theory and Explanation“, *Rationality and Society*, Vol. 18, No. 2, str. 237–272.
- [18] MacDonald, Paul, „Useful Fiction or Miracle Maker: The Competing Epistemological Foundations of Rational Choice Theory“, *American Political Science Review*, Vol. 97, str. 551–565.
- [19] Merton, Robert, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, 1957.
- [20] Morrow, James, *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Princeton, 1994.
- [21] Nash, John, „Non-Cooperative Games“, *Annals of Mathematics*, Vol. 54, No. 2, str. 286–295.
- [22] Pavličić, Dubravka, *Teorija odlučivanja*, Centar za izdavačku delatnost, Beograd, 2010.
- [23] Pettit, Philip, *The Common Mind: An Essay on Psychology, Society, and Politics*, Oxford University Press, New York, 1993.
- [24] Posner, Eric, *Law and Social Norms*, Harvard University Press, Cambridge, 2000.
- [25] Samuelson, Paul, „A Note on the Measurement of Utility“, *Review of Economic Studies*, Vol. 4, No. 2, str. 155–161.
- [26] Searle, John, *Rationality in Action*, MIT Press, Cambridge, 2001.
- [27] Sidgwick, Henry, *The Methods of Ethics*, Hackett Publishing, Indianapolis, 1981.
- [28] Simon, Herbert, *Models of Bounded Rationality*, MIT Press, Cambridge, 1982.
- [29] Smith, Vernon, „Rational Choice: The Contrast Between Economics and Psychology“, *Journal of Political Economy*, Vol. 99, No. 4, str. 877–897.
- [30] Stinchcombe, Arthur, *Constructing Social Theories*, Harcourt Brace & World, New York, 1968.
- [31] Turner, Jonathan, *The Structure of Sociological Theory*, Wadsworth/Thomson Learning, Belmont, 2003.
- [32] Von Neumann, John, Morgenstern, Oskar, *The Theory of Games and Economic Behavior*, John Wiley, New York, 1953.
- [33] Winter, Sidney „Economic 'Natural Selection' and the Theory of the Firm“, *Yale Economic Essays*, Vol. 4, No. 1, str. 225–272.

Miloš Krstić

RATIONAL CHOICE THEORY
AND EXPLANATION OF SOCIAL PHENOMENA

Abstract

Most of the theorists see rational choice theory as a species of intentional explanation. From that perspective, the goal of rational choice theory is to explain how social phenomena arise from deliberate or intentional pursuit of self-interest by social actors. However, there is no reason *a priori* to believe that all social phenomena can ultimately be explained as the product of deliberative or intentional efforts of individuals to maximize their utility. In some situations a person can face constraints so restrictive that he has no possibility to make a choice. If the goal of rational choice theory is to explain how these processes arise from deliberate or intentional pursuit of self-interest by social actors, rational choice theory would contribute little or nothing to the understanding of these processes. The aim is to explain the situation when the rational choice theory is not useful in developing of intentional explanation and to emphasize social phenomena that can not be explained as the product of intentional or deliberative effort of human beings to maximize their utility.

Keywords:

rational choice theory, game theory, utility theory, intencional explanation, Cox's model, causal explanation